

Tyrimo mokslinės dalies aprašas

Žemaičių kalbos praeitis ir dabartis

Juozas Pabrėža

Anotacija

Atliktu tyrimu pirmiausiai paaiškinama sąvokų *žemaičių kalba* ir *žemaičių tarmė* vartojimo laukas. Išskiriami keturi pagrindiniai žemaičių kalbos tapatybės ženklai ir kalbos statuso įrodymai: 1) žemaičių kalbos išskirtinumas; 2) žemaičių kalbos sudedamosios dalys (fonetika, morfologija, sintaksė, leksika); 3) žemaitiškas raštas; 4) žemaičių kalbos vertinimas. Išryškina, kad pats svarbiausias ir išskirtiniausias žemaičių tradicinės kultūros elementas, ryškiausiai apibūdinantis, identifikuojantis ir reprezentuojantis žemaitišką tapatumą, yra žemaičių kalba, tos kalbos tarmės, patarmės ir šnektos.

Pagrindiniai žodžiai

Žemaičių kalba, jos tapatybės ženklai, žemaitiškas raštas, žemaičių kalbos vertinimas.

Įvadas

Nuo seniausių laikų kartas nuo karto keliamas kertinis klausimas: ar yra *žemaičių kalba* ar *žemaičių tarmė*? Iki lietuvių bendrinės kalbos susiformavimo žemaičių kalbos sąvoka buvo vartojama labai dažnai. Didžiulis būrys žemaičių įvairius savo darbus rašė žemaitiškai. Ypač daug žemaičių kalbos pagrindu sukurtų raštų atsiranda XIX a. Tuo laikotarpiu išryškėjo ne vieno žemaičio rūpestis ir pastangos kurti bendrinę kalbą pagrindu siūlant žemaičių tarmę. Iš pietų žemaičių kilusių autorių Dionizo Poškos, Silvestro Valiūno, Simono Stanevičiaus kalba ir rašyba buvo orientuota į jų gimtąją *dūnininkų* tarmę. Šiaurės žemaičių *downininkų* tarmės pagrindu rašė trys iškiliausi XIX a. žemaičiai: Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Simonas Daukantas, Motiejus Valančius. Žemaičių bendrinės kalbos kūrėjas J. A. Pabrėža rašė: „Žemaitis niekada nesutars dėl kalbos su lietuviu, nei su prūsu, nei su latviu“ (Subačius 1996, 54). Minėtų ir kitų didžiųjų XIX a. žemaičių darbų reikšmė buvo tokia didelė, jog nedaug trūko, kad lietuvių bendrinė kalba būtų formuojama žemaičių kalbos pagrindu ir žemaičių kalba būtų tapusi visos Lietuvos valstybine kalba.

Susiformavus lietuvių bendrinei kalbai pietinės vakarų aukštaičių patarmės pagrindu, kitos kalbinės sistemos paprastai įvardijamos tarmėmis. Dauguma lietuvių kalbininkų

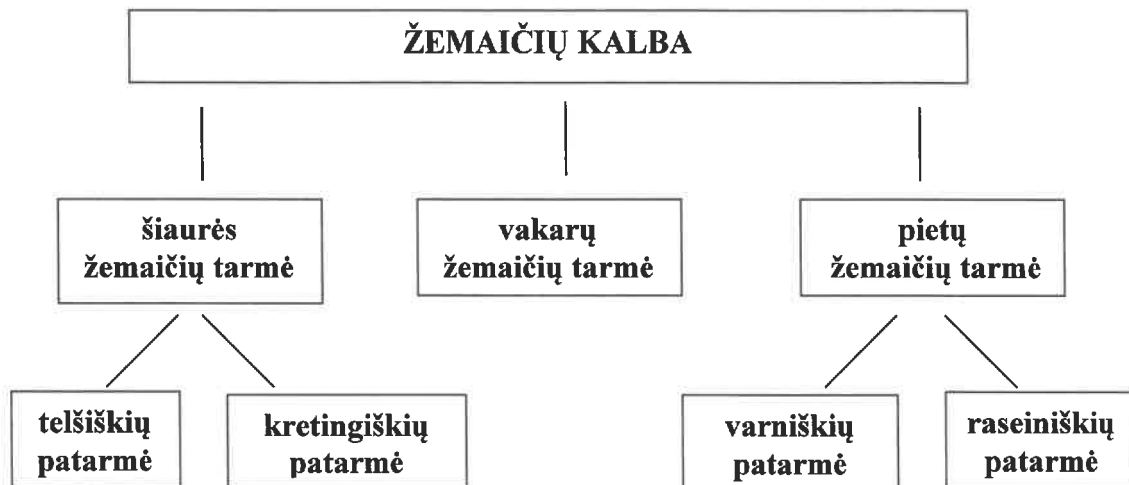
dialektologų yra linkę žemaičių kalbinę sistemą laikyti lietuvių kalbos dialektu, tarme. Antanas Salys pabandė nustatyti lietuvių kalbos tarmių išsiskyrimo laiką. Remdamasis junginių *tj, *dj raida, jis daro išvadą, jog pagrindinės mūsų tarmės išsiskyrusios apie XV a. (Salys 1933, 22-26). Tam pritaria ne vienas kalbininkas. Zigmas Zinkevičius, pripažindamas, kad žemaičiai yra labiausiai nutolusi nuo senojo lietuvių kalbos modelio tarmė, linkęs ją sieti su kuršių substratu ir istoriškai žemaičių tarmę (ypač šiaurės vakarų dalį) traktuoti kaip lietuvių dialektą „kuršių lūpose“ (Zinkevičius 1981, 12-18; 2006, 65, 207-226).

Pirmasis kalbininkas, atsargiai pabandęs paprieštarauti tokiam vėlyvam tarmių išsiskyrimui ir tokiai žemaičių tarmės kilmei, buvo Aleksas Girdenis. Pirmiausiai jis įrodė, kad A. Salio nustatytoji data XV a. priimta be gilesnės analizės. A. Girdenis tą ribą kelia į dar tolesnę praeitį ir teigia, kad mūsų tarmės turėjo būti išsiskyrusios bent jau iki XIII a., t.y. prieš Lietuvos valstybės susidarymą (Girdenis 1971, 81-86). Suabejota ir itin didele kuršių kalbos įtaka žemaičių tarmei. A. Girdenis, J. Pabrėža mano, kad daugelį specifinių žemaičių kalbinių ypatybių (pavyzdžiui, kirčio atitraukimą, galūnių redukciją) lengviau ir įtikinamiau galima paaiškinti ne kalbų kontaktais, o vidinėmis priežastimis (Girdenis 1981, 19-26; Pabrėža 1986, 53-59).

Apie žemaičių kalbos ir žemaičių tarmės santykį ne kartą yra užsiminę, kalbėję ir rašę Aleksas Girdenis, Juozas Pabrėža. Jų knygoje „Žemaičių rašyba“ yra taip rašoma: „Laikantis iki šiol gyvos tradicijos drąsiai galima vartoti terminą *žemaičių kalba* ir *žemaičių tarmę* palikti tik „grynajam“ kalbos mokslui (Girdenis, Pabrėža 1994, 11).

Taigi į klausimą - *žemaičių kalba* ar *žemaičių tarmė* - apibendrintai būtų galima atsakyti taip: abu terminai yra geri ir vartotini. Jeigu lyginamos kelios kalbinės sistemos, puikiai tinka *tarmės* terminas, pvz.: šiaurės žemaičių tarmė, pietų žemaičių tarmė, pietų aukštaičių (dzūkų) tarmė ir pan. Tačiau kalbant ar rašant apie vieną kalbinę sistemą drąsiai galima vartoti terminą *žemaičių kalba*. Apskritai terminai *kalba* ir *tarmė* yra labai artimos sąvokos. Juk prigimtinė tarmė yra ir gimtoji kalba, paveldėta iš tėvų, iš to krašto, kuriame esi gimęs ir augęs, kuriame yra tikrosios tavo šaknys. Ir tik kur kas vėliau yra mokomasi kitos, antrosios, t.y. tautos bendrinės kalbos.

Atliktų tyrimų duomenimis laikomasi nuostatos, kad yra žemaičių kalba, turinti tris ryškias tarmes (šiaurės žemaičiai *dounininkai*, pietų žemaičiai *dūnininkai*, vakarų žemaičiai *donininkai*), šiaurės žemaičių telšiškių ir kretingiškių, pietų žemaičių varniškių ir raseiniškių patarmes bei daugybę smulkesnių šnektų ir šnektelių (žr. pav.).

Svarbiausi žemaičių kalbos tapatybės ženklai ir kalbos statuso įrodymai

I. Žemaičių kalbos išskirtinumas.

Žemaičių kalba labai ryškiai skiriasi ir nuo lietuvių bendrinės kalbos, ir nuo kitų lietuvių kalbos tarmių. Juk pagal kalbą žemaičiai nuo aukštaičių skiriasi daugiau negu rytų slavų rusų, baltarusių, ukrainiečių kalbos, pietų slavų serbų ir kroatų, vakarų slavų čekų ir slovakų kalbos, estų ir suomių kalbos, šiaurės vokiečių ir olandų kalbos. Kad žemaičiai pagal kalbą yra išskirtinesni, rodo ir kalbininkų, tarmėtyrininkų vieningas susitarimas visas lietuvių kalbos tarmes pirmiausiai skirstyti į du stambius būrius: žemaičius ir aukštaičius. Įdomu, kad Antanas Baranauskas, vienas pirmųjų gana tiksliai suskirstęs lietuvių kalbos tarmes, vietoj termino aukštaičiai vartojo terminą lietuviai. Taigi pagal A. Baranauską - žemaičiai ir lietuviai.

II. Žemaičių kalbos sudedamosios dalys.

Kitas ypatingai svarbus žemaičių kalbos tapatybės dalykas yra tas, kad žemaičių kalba turi visus svarbiausius kiekvienos kalbos lygmenis, sudedamąsias dalis: fonetiką, morfologiją, sintaksę ir leksiką. Ir visuose tuose lygmenyse yra išlaikyta nemažai unikalių, archaiškų, senesnių ypatybių, garsų, formų, konstrukcijų, ko šiandien nebėra bendrinėje kalboje ar kitose tarmėse (Pabrėža 2012, 9-10; 2015, 86-89, 2018, 187-195). Keletas tokių pavyzdžių.

Nemaža dalis pietrytinių žemaičių vietoj bendrinės kalbos nosinių balsių *ą,ę,ų,į* yra išlaikę senesnę tų garsų tarimą su priebalsiu *n*, pvz.: *kansnis/konsnis* „kąšnis“, *skensti/skēnstē*

„skęsti“, *skunstė* „skųsti“, *linstė* „lįsti“. Žemaičiai afrikatas č, dž vartoja kur kas rečiau negu bendrinė kalba ar kitos tarmės.

Apskritai lietuvių protėviai tokių garsų č, dž iš viso neturėjo. Vietoj jų buvo tariami *tj, *dj junginiai. Šiandien žemaičiai tam tikrose žodžių formose vietoj č, dž taria gana artimus seniesiems junginiams priebalsius t, d, pvz.: *jautė* „jaučiai“, *žaltėms* „žalčiams“, *keito* „keičiu“, *medė* „medžiai“, *gaidės* „gaidžiais“, *audo* „audžiu“.

Ypač išsiskiria žemaičiai kirčių gausumu ir priegaidžių ryškumu. Daug žemaitškų žodžių, skirtingai nuo bendrinės kalbos ar kitų tarmių, turi po du, tris ar net keturis, penkis kirčius. Labai išskirtinė yra šiauriniams žemaičiams būdinga laužtinė priegaidė. Garsai su šia priegaide tariami ryškiai, tvirtai, t.y. balsas staigiai pakilęs su savotišku sprogimu nutrūksta ir toliau baigiamas tarti tas pats susilpnėjęs, žemesnis garsas. Dažniausiai laužtinė priegaidė būna vietoj bendrinės kalbos tvirtapradės arba skiemenyse po pagrindinio senovinio kirčio. Kirčių gausumas, ryškios priegaidės suteikia žemaičių kalbai papildomos dinamikos, ekspresijos, gyvumo. Tie kirčiai ir priegaidės labai aiškiai išskiria tekste žodį, vadinasi, atlieka dar ir kitą svarbų vaidmenį - ženklina žodžių ribas.

Turi žemaičiai ir savitų, archaiškų morfologijos bei sintaksės ypatybių. Žemaičiai palyginti labai gerai yra išlaikę dviskaitą, ypač šiaurėje ir vakaruose. Labai gyva ne tik veiksmažodžių, bet ir įvardžių, daiktavardžių, būdvardžių, net dalyvių dviskaita. Vietoj įvardžių *mudu*, *mudvi* žemaičiai turi senesnes formas *vedu*, *vedvi*, pvz.: *vedo*, *vedvė dərbau*, *siedau* „mudu, mudvi dirbame, sėdime“, *do geroujo vāko* „du gerieji vaikai“, *dvė poikė mergė* „dvi gražios mergaitės“. Be įprastinių veiksmažodžio formų, žemaičiai vartoja ir senesnes atematines, pvz.: *lėikt/līkt* „lieka“, *mėikt/mīkt* „miega“, *ēt* „eina“.

Iš žodžių darybos minėtinos kai kurios žemaičių savaip vartojamos ir mėgstamos priesagos. Labai įvairios ir pagal reikšmę skirtingos yra pavardžių priesagos. Priesaga -alė yra mėgstama mergaičių, netekėjusių moterų pavardėse, ypač šiaurės ir vakarų žemaičių šnektose, pvz.: *Petkalė* „Petkutė“, *Šakalė* „Šakytė“, *Gedgaudalė* „Gedgaudaitė“. Labiau pietinėse žemaičių šnektose paplitusi mergaičių pavardžių priesaga - ikė, pvz.: *Petkėkė* „Petkutė“, *Botkėkė* „Butkutė“. Priesagomis - ūtis, - uitis Žemaitijoje dažniausiai reiškiamos paauglių berniukų pavardės, pvz.: *Petkūtis* „Petkus“, *Kazragūtis* „Kazragis“.

Šiandien Žemaitijoje dar labai gyvai vartojamas savitas tarpinis veiksmažodžių veikslas, sudaromas dažniausiai prie nepriešdėlinio veiksmažodžio pridedant nublukusios reikšmėsrieveiksius, pastiprinamuosius žodelius *žemėn*, *šalin*, *lauk*, *lygiai* ir pan. Sakiniai su tarpinėmis veikslu formomis rodo, kad veiksmas dar nėra įvykęs, bet artėja prie neišvengiamos pabaigos, pvz.: *tievalis mēršt žemėn* „tėvelis miršta ir greitai numirs“, *plieš*

drabuž'us šalėn „plėšia drabužius - veikiausiai liks nuogas“, *važ'ou mama i torgo, jem e moni līgė* „važiuoja mama į turgų - būtinai pasiima ir mane“.

Turtingas ir spalvingas žemaičių žodynas. Yra nemažai žodžių, kurie visai nevartojami bendrinėje kalboje ir nelabai suprantami kitų tarmių atstovams. Štai pluoštelis tokių žodžių: *kramė* „galva“, *plonymas* „smilkinys“, *ledspira* „baltoji kielė“, *ašoklis* ar *vašoklis* „raudonasis serbentas“, *ledžinga* „pačiūža“, *kušinti* „liesti, judinti“, *slinkas* „tingus“, *apent*, *apentais* „vėl, iš naujo“, *nogniai* „labai smarkiai“.

III. Žemaitiškas raštas.

Stiprinti ir įtvirtinti žemaičių kalbą ypač padeda vis labiau atgimstantis ir plėtojamas žemaitiškas raštas. Šiandien pagal Alekso Girdenio ir Juozo Pabrėžos sunormintą žemaičių rašybą (Pabrėža 1991, 1-43; Girdenis, Pabrėža 1998, 1-80; Pabrėža 2017, 145-194) gausiai rašomi ne tik straipsniai, atskiri eilėraščiai, skyreliai ar kampeliai rajoniniuose laikraščiuose, bet leidžiamos ir gero lygio, solidžios knygos žemaičių kalba.

Tarp prozininkų bene ryškiausi ir pastebimiausi yra Edvardas Rudys (novelių, asakymų, pasakojimų rinktinė „Sėmuona malūnā“, 2011), Teklė Džervienė (rinktinė „Žali žuolelė“, 2011), Donatas Butkus (apysakų knyga „Ka žemė bova brongesnė ož douna“ , 2016).

Ypač daug yra parašyta ir spausdinama žemaitiškos poezijos. 1998 m. parengta ir išleista pirmoji Lietuvoje žemaitiškos poezijos rinktinė - antologija „Sava muotinu kalbo...“ Joje paskelbta net 41 žemaitiškai rašiusio ar dabar rašančio poetų eilėraščių. Atskirai minėtini žemaičiai poetai Apolinaras Petras Bagdonas, Viktorija Daujotė (Daujotytė), gimtąja žemaičių *dūnininkų* kalba parašę ir išleidę po keturias poezijos knygas. Daug gražių gražiausių eilėraščių žemaičių kalba yra parašę ir įvairiuose laikraščiuose, žurnaluose, kituose leidiniuose išspausdinę: Stasys Anglickis, Juozas Elekšis, Aleksas Girdenis, Birutė Lengvenienė, Irena Daubarienė, Justinas Kubilius, Dalia Zabitiienė, Irena Stražinskaitė - Glinskienė ir daug kitų.

Visą žemaitišką kūrybą tarsi vainikuoja pati naujausia ir solidžiausia žemaičių grožinės literatūros antologija „Žemaitė / Žemaičiai“ (2018), kurioje publikuojama net 48 autorių prozos, poezijos ir dramos kūriniai žemaičių kalba.

IV. Žemaičių kalbos vertinimas.

Pabrėžtinas ir dar vienas išskirtinis žemaitiškojo tapatumo dalykas, susijęs su kalba. Šiandien Žemaitijoje tapatinimasis, savęs identifikavimas per gimtąją žemaičių kalbą yra labai ryškus ir svarbus. Dauguma žemaičių tarmišką kalbėseną suvokia kaip tikrąją gimtąją kalbą. Tyrimo metu mano paties ir mano studentų buvo apklausti 247 įvairių kartų pateikėjai iš 25

šiaurės žemaičių telšiškių punktų. Iš visų 247 apklaustųjų lietuvių, kaip gimtąją kalbą, nurodė visi, tačiau net 233 iš jų papildomai išskyrė ir žemaičių kalbą, kuria dalis pateikėjų dar ir skaito ar rašo. Žemaičių kalba daugumai žemaičių yra didžiulė vertybė. Žemaitiškai kalbantis asmuo dažniausiai yra vertinamas ir apibūdinamas teigiamai.

Minėto tyrimo metu iš 317 atsakymų daugiausiai kartų (113) pateikėjai žemaitiškai kalbantį žmogų apibūdino kaip gerbiantį gimtąją kalbą ar patriotiškai nusiteikusį (68). Kiti žemaitiškai kalbančio palankūs vertinimai siejami su gimtine, vaikyste, artimaisiais, žemaitiškumu, žemaitiškos savimonės įrodymais: „taip prigimęs, priaugęs, įpratęs“ (35), „taip ir turi kalbėti“ (10), „žemaitis“ (10), „grynas, grynakraujis žemaitis“ (6), „neišverstaskūris“ (3), „užsispyręs žemaitis“, „užtikrintas žemaitis“, „grynaveislis žemaitis“, „neveidmainis“, „liuks“ (po 1) ir pan. Tik keliems informantams tarminis kalbėjimas asocijuojasi su kaimiečio (9), vyresnio amžiaus žmogaus (6) ar menkai išsilavinusio žmogaus (2) įvaizdžiu. Apskritai žemaičių kalbos prestižas yra sustiprėjęs ir augantis. Įdomu, kad daug kur Žemaitijoje žemaičių kalbos prestižas jaunesniosios kartos atstovų yra stipresnis negu vidurinėsios kartos. Juozo Pabrėžos pakalbintas Skuodo r. Aleksandrijos seniūnas Donatas Valančiauskas, gimęs 1961 m., taip pasakė: „vākā īr dėdesnė žemaitė nego tievā“ (vaikai yra didesni žemaičiai negu tėvai).

Išvados

Atliktas tyrimas ryškiai ir įtikinamai patvirtina, kad pats svarbiausias ir išskirtiniausias žemaičių tradicinės kultūros elementas, ryškiausiai apibūdinantis, identifikuojantis ir reprezentuojantis žemaitiškąjį tapatumą, yra žemaičių kalba, tos kalbos tarmės, patarmės ir šnektos.

Svarbiausi žemaičių kalbos tapatybės ženklai ir kalbos statuso įrodymai yra tokie:

1) žemaičių tarminė kalba ryškiai skiriasi ir nuo lietuvių bendrinės kalbos, ir nuo kitų lietuvių kalbos tarmių; tą žemaičių kalbos išskirtinumą rodo kalbininkų vieningas sutarimas visas lietuvių kalbos tarmes pirmiausiai skirstyti į du stambius būrius: žemaičius ir aukštaičius (dar seniau žemaičius ir lietuvius); 2) žemaičių kalba turi visus svarbiausius kiekvienos kalbos lygmenis (fonetiką, morfologiją, sintaksę, leksiką), ir visuose tuose lygmenyse yra išlaikyta nemažai unikalių, archaiškų ypatybių, garsų, formų, konstrukcijų, ko nebėra lietuvių bendrinėje kalboje ar kitose tarmėse; 3) žemaičiai turi sunormintą rašybą, tos rašybos taisykles, pagal kurias žemaičių kalba yra spausdinama nemažai publicistikos straipsnių, grožinės literatūros kūrinių, leidžiami laikraščiai, žurnalai, išstisos knygos; 4)

šiandien Žemaitijoje tapatinimasis, savęs identifikavimas per gimtąją žemaičių kalbą yra labai ryškus ir svarbus, dauguma žemaičių tarmišką kalbėseną suvokia kaip tikrąją gimtąją kalbą, o žemaitiškai kalbantis asmuo dažniausiai yra vertinamas ir apibūdinamas teigiamai kaip gerbiantis gimtąją kalbą, patriotiškai nusiteikęs ir pan. Apskritai žemaičių kalbos prestižas yra sustiprėjęs ir augantis.

Literatūra

- Girdenis, Aleksas. 1971. Kada gi žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių? *Kalbotyra* 22(1), 81–86.
- Girdenis, Aleksas. 1981. Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje (Fonologijos dalykai). Iš *lietuvių etnogenezės*. Vilnius: Mokslas, 19–26.
- Girdenis, Aleksas; Pabrėža, Juozas. 1998. *Žemaičių rašyba*. Vilnius–Šiauliai: Žemaičių kultūros draugijos redakcija.
- Kalnius, Petras. 2012. *Žemaičiai: XX a. – XXI a. pradžia*. Vilnius: Mintis.
- Pabrėža, Juozas. 1991. *Žemaičių rašybos patarimai*. Šiauliai: Šiaulių žemaičių kultūros draugija „Saulaukis“.
- Pabrėža, Juozas. 2012. *Žemaičių šnektos – bendrinės kalbos turtas*. Žemaičių kultūros savastys. Nuo Vilniaus kalvų prie Baublio slenksčio. Vilnius: Šilalės kraštiečių draugija, 8–10.
- Pabrėža, Juozas. 2015. Tarmės – vienas iš etnografinių regionų kertinių akmenų. – *Etninė kultūra* 9, 86–89.
- Pabrėža, Juozas. 2017. *Žemaičių kalba ir rašyba*. Šiauliai: Šiaulių universiteto bibliotekos Leidybos skyrius.
- Salys, Antanas. 1933. Kelios pastabos tarmių istorijai. *Archivum Philologicum* 4, 21–34.
- Subačius, Giedrius, 1996. Trys XIX a. bendrinės kalbos modeliai: J. A. Pabrėža, J. Čiulda, S. Daukantas. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 51–59.
- Zinkevičius, Zigmas. 1981. *Žemaičių tarmės kilmės klausimu*. Iš *lietuvių etnogenezės*. Vilnius: Mokslas, 12–18.
- Zinkevičius, Zigmas. 2006. *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Summary

An essential question has been repeatedly raised since olden times: is Samogitian a language or a dialect? Before the appearance of standard Lithuanian, the concept of the *Samogitian language* prevailed. Quite a few Samogitians (D. Poška, S. Stanevičius, J. A. Pabrėža, M. Valančius, S. Daukantas and others) wrote their works in Samogitian. After standard Lithuanian has been formed, other linguistic systems usually are referred to as dialects. A. Girdenis, J. Pabrėža have often discussed the relationship between the Samogitian language and Samogitian dialect. On the whole, both terms – *the Samogitian language* and *Samogitian dialect* – are good and can be used. The present paper argues that there is the Samogitian language with three distinct dialects (North Samogitian or *Dounininkai*, South Samogitian or *Dūnininkai*, west Samogitian or *Donininkai*), North Samogitian *Telšiškiai* and *Kretingiškiei*, South Samogitian *Varniškiei* and *Raseiniškiai* subdialects and a lot of smaller speeches and sub-speeches.

The most salient signs of identity of the Samogitian language and proofs of its status of a language are as follows:

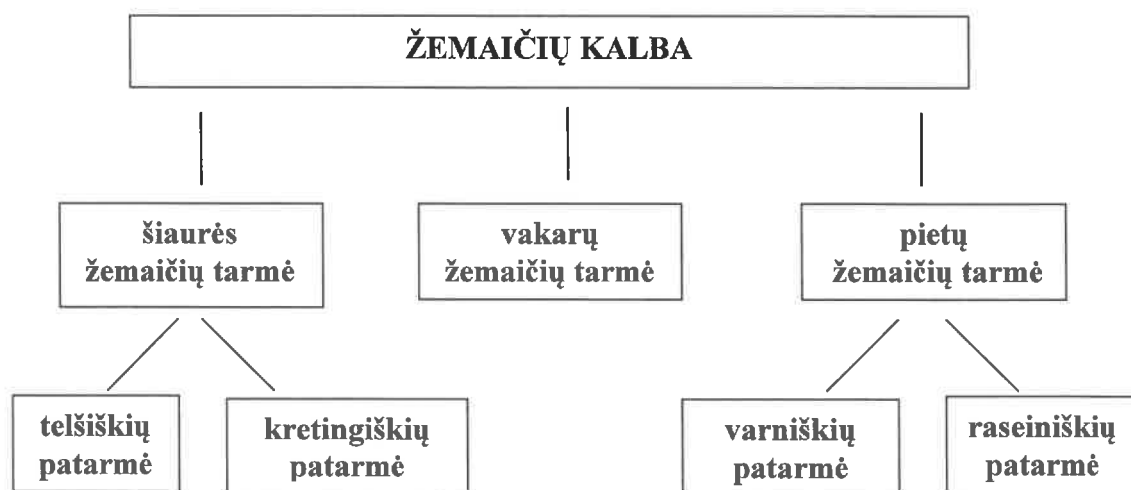
- 1) The Samogitian dialectal speech differs a lot from both the standard Lithuanian language and other dialects of Lithuanian: the exceptionality of the language is supported by a universal agreement among the linguists and dialectologists that all Lithuanian dialects are first of all divided into two major segments; the Samogitian and the Aukštaitish (and earlier into the Samogitians and Lithuanians); 2) the Samogitian language has all most important levels or constituent parts of every language, i.e. phonetics, morphology, syntax and lexis. And at all these levels quite a number of unique, archaic, older qualities, sounds, forms and constructions, which cannot be found in today's standard Lithuanian or other dialects; 3) the Samogitians have standardised spelling with definite rules, according to which a lot of articles are published in their own press and in the whole books of fiction; 4) today identification and self-identification via the native Samogitian language is very pronounced and important in Samogitia, most Samogitians view dialectal speech as their native language, while a person speaking Samogitian is most often seen and defined positively as the one respecting the native language, patriotically minded, etc. On the whole, the prestige of the Samogitian language is strong and still growing.

Projekto „Žemaičių kalbos praeitis ir dabartis“ priedas

TRUMPOS REKOMENDACIJOS, KAIP GLAUSTAI IŠRYŠKINTI ŽEMAIČIŲ KALBOS SAVITUMĄ

Pirmiausiai reikėtų paaiškinti sąvokų „kalba“ ir „tarmė“ sąsajas ir atsakyti į dažnai keliamą klausimą: ar yra žemaičių kalba, ar žemaičių tarmė? Paaiškinama, kad abi sąvokos yra geros ir vartotinos, atsižvelgiant į kontekstą, aplinkybes ir situaciją. Primenama, kad iki lietuvių bendrinės kalbos susiformavimo žemaičių kalbos sąvoka buvo vartojama labai dažnai, nes didžiulis būrys iškilių žemaičių savo darbus rašė žemaitiškai (D. Poška, S. Stanevičius, J.A. Pabrėža, S. Daukantas, M. Valančius ir kiti). Duodami pavyzdžiai, nusakantys žemaičių kalbos ir žemaičių tarmės santykį (A. Girdenis, J. Pabrėža, J. Bukantis, V. Daujotytė).

Pereinama prie nuostatos, kad yra žemaičių kalba, turinti tris ryškias tarmes (šiaurės žemaičiai *dounininkai*, pietų žemaičiai *dūnininkai*, vakarų žemaičiai *donininkai*), šiaurės žemaičių telšiškių ir kretingiškių, pietų žemaičių varniškių ir raseiniškių patarmes bei daugybę smulkesnių šnektų ir šnektelių. Schematiškai tai atrodytų taip:

Patys svarbiausi žemaičių kalbos tapatybės ženklai ir kalbos statuso įrodymai būtų tokie :

1. Žemaičių kalba labai ryškiai skiriasi ir nuo lietuvių bendrinės kalbos, ir nuo kitų lietuvių kalbos tarmių. Juk pagal kalbą žemaičiai nuo aukštaičių skiriasi daugiau negu rytų slavų rusų, baltarusių, ukrainiečių kalbos, pietų slavų serbų ir kroatų, vakarų slavų čekų ir slovakų kalbos, estų ir suomių kalbos, šiaurės vokiečių ir olandų kalbos. Kad žemaičiai pagal kalbą yra išskirtinesni, rodo ir kalbininkų, tarmėtyrininkų vieningas susitarimas visas lietuvių kalbos

tarmes pirmiausiai skirstyti į du stambius būrius: žemaičius ir aukštaičius. Įdomu, kad Antanas Baranauskas, vienas pirmųjų gana tiksliai suskirstęs lietuvių kalbos tarmes, vietoj termino aukštaičiai vartojo terminą lietuviai. Taigi pagal A. Baranauską – žemaičiai ir lietuviai.

2. Kitas ypatingai svarbus žemaičių kalbos tapatybės dalykas yra tas, kad žemaičių kalba turi visus svarbiausius kiekvienos kalbos lygmenis, sudedamąsias dalis: fonetiką, morfologiją, sintaksę ir leksiką. Ir visuose tuose lygmenyse yra išlaikyta nemažai unikalių, archaiškų, senesnių ypatybių, garsų, formų, konstrukcijų, ko šiandien nebėra bendrinėje kalboje ar kitose tarmėse. Pavyzdžiui, nemažos dalies žemaičių vietoj bendrinės kalbos nosinių balsių ą, ę, u, į yra išlaikytas senesnis tų garsų tarimas su priebalsiu n, pvz.: kansnis/konsnis 'kąsnis', skensti/skénstė 'skęsti', skunstė 'skūsti', linstė 'lįsti'. Labai gyvai vartojama įvairių kalbos dalių dviskaita, pvz.: vedo, vedvė siedau i jiedau 'mudu, mudvi sėdime ir valgome'; do gero vyro 'du geri vyrai', dvė poikė mergė 'dvi gražios merginos'. Iš sintaksės minėtinas savitas tarpinis veiksmažodžių veikslas, sudaromas dažniausiai prie veiksmažodžio pridėdant pastiprinamuosius žodelius žemėn, lauk, šalin, lygiai ir pan. Sakiniai su tarpinėmis veiksmo formomis rodo, kad veiksmas dar nėra įvykęs, bet artėja prie neišvengiamos pabaigos, pvz.: tievalis mēršt žemėn 'tėvelis miršta ir greitai numirs', plieš drabužius šalėn 'plėšia drabužius – veikiausiai liks nuogas'. Turtingas ir spalvingas žemaičių žodynas. Štai pluoštelis žodžių, kurie visai nevartojami bendrinėje kalboje ir nelabai suprantami kitų tarmių atstovams: kramė 'galva', plonymas 'smilkinys', staibis 'blauzda', krupis arba kriupis 'rupūžė', ledspira 'baltoji kielė', ašoklis 'raudonasis serbentas', žiogspira 'pjuvena', slinkas 'tingus' kušėti 'krutėti, judėti', rušinti 'imti, liesti' apent apentais 'vėl', nogniai 'labai, smarkiai'.
3. Stiprinti ir įtvirtinti žemaičių kalbą ypač padeda vis labiau atgimstantis ir plėtojamas žemaitiškas raštas. Šiandien pagal Alekso Girdenio ir Juozo Pabrėžos sunormintą žemaičių rašybą gausiai rašomi ne tik straipsniai, atskiri eilėraščiai, skyreliai ar kampeliai rajoniniuose laikraščiuose, bet leidžiamas ir gero lygio, solidžios knygos žemaičių kalba. Tarp prozininkų ryškiausi ir pastebimiausi yra Edvardo Rudžio, Teklės Džervienės, Donato Butkaus kūriniai. Ypač daug yra parašyta ir spausdinama žemaitiškos poezijos: poezijos rinktinė - antologija „Sava muotinu kalbo“, Stasio Anglickio, Apolinaro Bagdono, Viktorijos Daujotės-Daujotytės, Justino Kubiliaus, Dalios Zabitenės, Irenos Stražinskaitės - Glinskienės ir kitų kūriniai. Visą žemaitišką kūrybą tarsi vainikuoja pati naujausia ir solidžiausia žemaičių grožinės literatūros antologija „Žemaitė“ / „Žemaičiai“ (2018).

4. Pabrėžtinai ir dar vienas išskirtinis žemaitiškojo tapatumo dalykas. Šiandien Žemaitijoje tapatinimasis, savęs identifikavimas per gimtąją žemaičių kalbą yra labai ryškus ir svarbus. Dauguma žemaičių tarmišką kalbėseną suvokia kaip tikrąją gimtąją kalbą, o žemaitiškai kalbantis asmuo dažniausiai yra vertinamas ir apibūdinamas teigiamai kaip gerbiantis gimtąją kalbą, patriotiškai nusiteikęs ir pan. Apskritai žemaičių kalbos prestižas yra sustiprėjęs ir augantis. Juozo Pabrėžos 2012 m. vasarą pakalbintas Skuodo r. Aleksandrijos seniūnas Donatas Valančiauskas, gimęs 1961 m., taip pasakė: „vākā īr dėdesnė žemaitė nego tievā“(vaikai yra didesni žemaičiai negu tėvai).

Svarbiausia literatūra:

1. Girdenis Aleksas, Pabrėža Juozas, „Žemaičių rašyba“, Vilnius - Šiauliai, 1998.
2. Zinkevičius Zigmantas, „Lietuvių tarmių kilmė“, Vilnius, 2006.
3. Kalnius Petras, „Žemaičiai: XX a. - XXI a. pradžia“, Vilnius, 2012.
4. Pabrėža Juozas, „Žemaičių kalba ir rašyba“, Šiauliai, 2017.
5. Žemaitė / Žemaičiai; Žemaitiu gruoženės literatūras antuoluogėjė, Vilnius, 2018.

